

Καντ: Η Κριτική Φιλοσοφία

Η φιλοσοφία του Ιμάνουελ Καντ (Immanuel Kant) αποτέλεσε σταθμό στη νεότερη φιλοσοφία. Η επίδρασή της εκτείνεται σχεδόν σε ολόκληρο το φάσμα της θεωρητικής και της πρακτικής φιλοσοφίας. Υπήρξε τόσο καθοριστική, ώστε έχει υποστηριχθεί πως μεγάλο μέρος της μεταγενέστερης φιλοσοφίας μπορεί να κατανοηθεί ως μια προσπάθεια είτε ολοκλήρωσης είτε κριτικής υπέρβασης του καντιανού εγχειρήματος. Πρόκειται για μια απόπειρα σύνθεσης του ορθολογισμού και του εμπειρισμού, ταυτόχρονα με τη φιλοσοφική θεμελίωση των καθιερωμένων επιστημών της εποχής του. Παράλληλα, συνιστά μια κομβική επανακατανόηση της έννοιας της ελευθερίας, με πολύ σημαντικές προεκτάσεις για την πρακτική φιλοσοφία. Επιπλέον, συνιστά το αφετηριακό σημείο του ρεύματος που ονομάζουμε Γερμανικό Ιδεαλισμό. Το καντιανό έργο διακρίνεται συμβατικά σε δύο περιόδους: την προκριτική και την κριτική.

1.1. Η προκριτική περίοδος.

Η προκριτική περίοδος υπήρξε πολύ λιγότερο επιδραστική. Κατά τη διάρκεια της, ο Καντ επιχείρησε να συνδυάσει τη μεταφυσική του Λάιμπνιτς και του Βολφ με τη νευτώνεια φυσική, θεωρώντας ότι η φυσική επιστήμη δεν μπορεί να σταθεί αυτόνομα, αλλά χρειάζεται μεταφυσική θεμελίωση. Η εμπειρική διερεύνηση της φύσης περιγράφει τα φαινόμενα, ωστόσο παραμένει αναγκαία ανολοκλήρωτη. Η μεταφυσική καλείται να ολοκληρώσει τη γνώση μας αποκαλύπτοντας τις πρώτες αιτίες που διέπουν αυτά τα φαινόμενα. Ακριβώς, επειδή αποκαλύπτει τις πρώτες αιτίες, διατηρεί μια σχέση εγγυοδοσίας προς τη φυσική επιστήμη, καθώς προσφέρει τα δικαιολογητικά θεμέλια για την τελευταία.

Η οπτική αυτή μεταβάλλεται ριζικά κατά τη λεγόμενη «σιωπηλή δεκαετία» (1770–1781), η οποία μεσολαβεί ανάμεσα στη *Διατριβή περί της μορφής και των αρχών του αισθητού και νοητού κόσμου* (De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis) και στην έκδοση της *Κριτικής του Καθαρού Λόγου* που εγκαινιάζει την κριτική περίοδο. Ο ίδιος ο Καντ¹ αποδίδει την καθοριστική αυτή μεταστροφή στην επίδραση της κριτικής του Ντέιβιντ Χιουμ, ο οποίος αμφισβήτησε τη δυνατότητα θεμελίωσης μιας βασικής μεταφυσικής έννοιας, όπως η αιτιότητα είτε στην εμπειρία είτε στον καθαρό λόγο. Αν και ο Καντ απέρριψε την ψυχολογιστική λύση του Χιουμ, αποδέχθηκε ότι η παραδοσιακή μεταφυσική αδυνατούσε να δικαιολογήσει την ισχύ των θεμελιωδών εννοιών της. Η απάντησή του υπήρξε η περίφημη «κοπερνίκεια στροφή» στη φιλοσοφία. Η εν λόγω «στροφή», για την οποία θα κάνουμε λόγο αμέσως παρακάτω, επέφερε τρεις θεμελιώδεις τομές. Πρώτον, η φιλοσοφία

¹ «Εξομολογούμαι: η υπόδειξη του Δαβίδ Χιούμ υπήρξε ακριβώς εκείνο που πρωτοδιέκοψε πριν από χρόνια τον δογματικό μου ύπνο, κι έδωσε στις έρευνές μου μέσα στο πεδίο της θεωρητικής φιλοσοφίας εντελώς άλλη κατεύθυνση» (Καντ 1783/1982: 27).

εγκαταλείπει την αξίωση να αποτελέσει δικαιολογητικό θεμέλιο για τη φυσική επιστήμη και στρέφεται στην ανάλυση των προϋποθέσεων της επιστημονικής γνώσης. Δεύτερον, οι *a priori* αρχές δεν εκλαμβάνονται ως περιγραφές του υπεραισθητού τμήματος του κόσμου, αλλά ως θεμελιωμένες στις αναγκαίες μορφές της ανθρώπινης γνωσιακής ικανότητας. Τρίτον, το επίκεντρο της φιλοσοφικής έρευνας μετατοπίζεται από τη φύση των πραγμάτων στη δομή του γνωρίζοντος υποκειμένου, εγκαινιάζοντας τη λεγόμενη κριτική φιλοσοφία.

1.2. Οι τρεις Κριτικές

Η κριτική φιλοσοφία του Καντ αναπτύχθηκε, κατά βάση, στα έργα που συνηθίζουμε να ονομάζουμε «τρεις κριτικές», δηλαδή στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου* (1781, εφεξής ΚΚΛ), την *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* (1788, εφεξής ΚΠΛ) και την *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* (1790, εφεξής ΚΚΔ).

1.2.1. Η Κριτική του Καθαρού Λόγου.

1.2.1.1. Η Κοπερνίκεια στροφή

Όπως ήδη είπαμε, η ΚΚΛ εγκαινιάζει την κριτική φιλοσοφία, κομβικό τμήμα της οποίας είναι η «Κοπερνίκεια στροφή». Σε τι συνίσταται, όμως, αυτή η στροφή; Ο Καντ υποστηρίζει ότι όλες οι προηγούμενες προσπάθειες των φιλοσόφων να βρουν ένα θεμέλιο για τη γνώση μας απέβησαν άκαρπες, καθώς εκλάμβαναν ως αυτονόητη τη θέση ότι η γνώση οφείλει να προσαρμόζεται απολύτως στα αντικείμενα. Ο Καντ αντιστρέφει τη σχέση αυτή και υποστηρίζει ότι, ως αντικείμενα εμπειρίας, τα αντικείμενα οφείλουν να συμμορφώνονται προς τις *a priori* μορφές της ανθρώπινης γνωσιακής ικανότητας. Αντί να θεωρούμε αυτονόητη μια ρεαλιστική σκοπιά, σύμφωνα με την οποία τα γνωσιακά μας σχήματα οφείλουν να προσαρμόζονται πλήρως στη φύση των αντικειμένων, οφείλουμε να υιοθετήσουμε μια κατασκευαστική (κονστрукτιβιστική) αντίληψη της γνώσης, σύμφωνα με την οποία τα αντικείμενα, ως αντικείμενα δυνατής εμπειρίας, συμμορφώνονται προς τις *a priori* μορφές της γνωσιακής μας ικανότητας..

Αυτή την αντιστροφή ο ίδιος ο Καντ την παραλληλίζει με την αντιστροφή που έκανε ο Κοπέρνικος:

Εδώ συμβαίνει το ίδιο όπως και με τις αρχικές σκέψεις του Κοπέρνικου, που βλέποντας ότι δεν κατέληγε σε αποτέλεσμα ως προς την εξήγηση των ουράνιων κινήσεων με την υπόθεση, ότι ολόκληρη η στρατιά των άστρων περιστρέφεται γύρω από το θεατή, δοκίμαζε να δή μήπως θα είχε μεγαλύτερη επιτυχία αν έβαζε το θεατή να περιστρέφεται και αντίθετα τα άστρα να μένουν ακίνητα. Έ, στη Μεταφυσική μπορεί κανένας να κάμη παρόμοια δοκιμή σε ό,τι αφορά την εποπτεία των αντικειμένων. Αν η εποπτεία ήταν αναγκασμένη να ρυθμίζεται προς τη φύση των πραγμάτων, τότε δε βλέπω πώς είναι δυνατό να γνωρίζη κανένας κατιτί *a priori* γι' αυτή· αν όμως το αντικείμενο (ως αντικείμενο των

αισθήσεων) ρυθμίζεται προς τη φύση της εποπτειακής μας ικανότητας, τότε μπορώ κάλλιστα να φανταστώ αυτή τη δυνατότητα [...] (ΚΚΛ Β XVI-XVII)²

Η κοπερνίκεια στροφή έχει δύο θεμελιώδεις συνέπειες: μία γνωσιολογική και μία μεταφιλοσοφική. Η γνωσιολογική συνίσταται, όπως είπαμε, στο ότι η γνώση δεν πρέπει να κατανοείται ως μια ουδέτερη προσαρμογή στη φύση της αντικειμενικής πραγματικότητας. Αντίθετα, προκειμένου τα αντικείμενα να γίνουν αντικείμενα της γνώσης μας, θα πρέπει να προσαρμόζονται στους όρους που θέτει η τελευταία.

Τούτο μας οδηγεί και στη μεταφιλοσοφική συνέπεια. Η μεταφυσική, δηλαδή η φιλοσοφία, παύει να είναι μια επιστήμη που αποκαλύπτει την υπεραισθητή δομή του κόσμου και μετατρέπεται σε κριτική διερεύνηση των όρων και των ορίων της ίδιας της γνωσιακής μας ικανότητας.

Το έργο λοιπόν αυτής της Κριτικής του καθαρού θεωρητικού λόγου έγκειται ακριβώς σ' αυτή την προσπάθεια, δηλ. να αλλάξει τη μέθοδο της Μεταφυσικής που ίσχυε ως τώρα και να επιχειρήσει μια ολική επανάσταση κατά το παράδειγμα των Γεωμετρών και των Φυσικών. Είναι μια πραγματεία περί της μεθόδου, όχι ένα σύστημα της επιστήμης καθ' εαυτήν· όμως παρ' όλα αυτά σκιαγραφεί το όλο περίγραμμα της επιστήμης αυτής τόσο από την άποψη των ορίων της όσο και της εσωτερικής διαρθρώσεώς της (ΚΚΛ ΒΧΧΙΙΙ).

Εν ολίγοις, το έργο της φιλοσοφίας δεν είναι να μας πει πώς είναι ο κόσμος ή τουλάχιστον το υπεραισθητό τμήμα του, όπως υποστήριζε η ρασιοναλιστική παράδοση, αλλά να προσδιορίσει τις συνθήκες δυνατότητας της γνώσης· τον τρόπο, με τον οποίο είναι δομημένη η γνωσιακή μας ικανότητα («η εσωτερική της διάρθρωση») καθώς και τα όρια της γνώσης.

1.2.1.2. Συνθετικές a priori κρίσεις.

Ο Καντ ρητά θέτει ως πρωταρχικό καθήκον στην ΚΚΛ να απαντήσει το ερώτημα «πώς είναι δυνατές οι συνθετικές a priori κρίσεις». Το ερώτημα αυτό συνοψίζει το σύνολο του κριτικού εγχειρήματος. Αν καταστεί δυνατό να εξηγηθεί η δυνατότητα των συνθετικών a priori κρίσεων, τότε θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε πώς είναι δυνατά τα καθαρά³ μαθηματικά, η καθαρή φυσική επιστήμη και, τελικά, πώς μπορεί να είναι δυνατή η ίδια η μεταφυσική ως επιστήμη.

Για να γίνει κατανοητό το πρόβλημα, θα πρέπει να εξετάσουμε δύο βασικές διακρίσεις. Το σύνολο των κρίσεων μπορεί να ταξινομηθεί, από γνωσιολογική άποψη,

² Κατόπιν, ο Καντ εξηγεί πως η γνωσιακή ικανότητα δεν αποτελείται μόνο από την εποπτειακή ικανότητα, δηλαδή την ικανότητα να προσλαμβάνομε εποπτείες, αλλά και από την ικανότητα να υπάγονται αυτές οι εποπτείες σε έννοιες, δηλαδή από την ικανότητα της νόησης.

³ Ο όρος καθαρός/ή/ο στον Καντ εκφράζει την ανεξαρτησία από την εμπειρία. Εξ ου και Κριτική του Καθαρού Λόγου.

δηλαδή ως προς την πηγή της γνώσης τους, σε *a priori* και *a posteriori* κρίσεις, και, από σημασιολογική άποψη, σε αναλυτικές και συνθετικές κρίσεις. Αξίζει να σημειωθεί ότι, κατά την περίοδο που ο Καντ γράφει την ΚΚΛ, επικρατούσε η αντίληψη ότι η λογική δομή κάθε πρότασης έχει τη μορφή Υποκείμενο–Συνδετικό ρήμα–Κατηγορήμα. Για παράδειγμα, η πρόταση «το τραπέζι είναι κόκκινο» αναλύεται ως: «το τραπέζι» (υποκείμενο) – «είναι» (συνδετικό ρήμα) – «κόκκινο» (κατηγορήμα). Με ανάλογο τρόπο, ανεξάρτητα από τη συντακτική τους μορφή, όλες οι προτάσεις θεωρείται ότι μπορούν να ανασυγκροτηθούν λογικά ως μια σύνδεση μεταξύ ενός υποκειμένου και ενός κατηγορήματος μέσω του ρήματος «είναι» (copula)⁴.

Αναφορικά με τη γνωσιολογική διάκριση, οι *a posteriori* κρίσεις θεμελιώνονται στην εμπειρία και αντλούν από αυτή την ισχύ τους. Αντίθετα, οι *a priori* κρίσεις ισχύουν ανεξάρτητα από κάθε εμπειρία και χαρακτηρίζονται από καθολικότητα και αναγκαιότητα. Μια εμπειρική κρίση, όπως «το μέλι είναι κίτρινο», θα μπορούσε να καταστεί ψευδής υπό το φως αντίθετης εμπειρίας, ενώ μια *a priori* κρίση, όπως «όλα τα μαύρα κοράκια είναι μαύρα» διεκδικεί αναγκαία ισχύ, η οποία δεν μπορεί να προέρχεται από την εμπειρία. Αναφορικά με τη σημασιολογική διάκριση, στις αναλυτικές κρίσεις το κατηγορήμα περιέχεται ήδη εννοιολογικά στο υποκείμενο. Έτσι, η κρίση «όλοι οι εργένηδες είναι άγαμοι» δεν προσθέτει νέα γνώση, αλλά απλώς αποσαφηνίζει κάτι που ήδη περιλαμβάνεται στην έννοια του εργένη, η ιδιότητα του άγαμου. Αντίθετα, στις συνθετικές κρίσεις το κατηγορήμα δεν περιέχεται στην έννοια του υποκειμένου και επομένως η κρίση επεκτείνει τη γνώση μας. Η πρόταση «ο πίνακας είναι πράσινος» είναι συνθετική, διότι η ιδιότητα του πράσινου δεν περιλαμβάνεται στην έννοια του πίνακα.

Οι εμπειριστές θεωρούσαν ότι όλες οι συνθετικές κρίσεις είναι αναγκαστικά *a posteriori*, ενώ οι *a priori* κρίσεις είναι πάντοτε αναλυτικές και συνεπώς δεν προσφέρουν νέα γνώση για τον κόσμο. Ο Καντ απορρίπτει αυτή την ταξινόμηση και υποστηρίζει ότι υπάρχει μια τρίτη κατηγορία κρίσεων: οι *συνθετικές a priori* κρίσεις. Πρόκειται για κρίσεις που αφενός διευρύνουν τη γνώση μας και αφετέρου διαθέτουν καθολικότητα και αναγκαιότητα, χωρίς να θεμελιώνονται στην εμπειρία. Τέτοιες είναι, σύμφωνα με τον Καντ, όλες οι αριθμητικές προτάσεις και τα αξιώματα της γεωμετρίας. Επίσης, οι θεμελιώδεις προτάσεις της φυσικής επιστήμης. Η αριθμητική πρόταση « $7 + 5 = 12$ » δεν είναι αναλυτική, διότι η έννοια του δώδεκα δεν περιέχεται ήδη στην έννοια του αθροίσματος του επτά και του πέντε. Αντίστοιχα, η γεωμετρική πρόταση ότι «η ευθεία γραμμή μεταξύ δύο σημείων είναι η συντομότερη» δεν μπορεί να εξαχθεί μέσω απλής ανάλυσης της έννοιας της ευθείας. Η έννοια του συντομότερου είναι ποσοτική, πάντα σύμφωνα με τον Καντ, ενώ η έννοια της ευθείας

⁴ Για παράδειγμα, η πρόταση «ο λαγός τρέχει» μπορεί να ανασυγκροτηθεί ως «ο λαγός είναι τρέχων». Μπορεί να μην είναι εύκολο να γίνει τέτοιου τύπου απόδοση στα ελληνικά για όλες τις προτάσεις. Το βασικό είναι πως η κατεστημένη φιλοσοφική πεποίθηση της εποχής ήταν πως η λογική μορφή όλων των προτάσεων είναι αυτή.

όχι. Ωστόσο, και στις δύο περιπτώσεις η αλήθεια τους εμφανίζεται ως αναγκαία και καθολική και όχι ως προϊόν εμπειρικής γενίκευσης. Με άλλα λόγια, πρόκειται για κρίσεις που είναι συνθετικές, μιας και δεν είναι αναλυτικές, αλλά a priori καθότι αναγκαίες.

Το κρίσιμο ερώτημα είναι, ακολούθως, πώς είναι δυνατή μια κρίση που επεκτείνει τη γνώση μας χωρίς να αντλεί το κύρος της από την εμπειρία. Η απάντηση του Καντ συνδέεται άμεσα με την κοπερνίκεια στροφή που παρουσιάσαμε προηγουμένως. Εφόσον τα αντικείμενα της δυνατής εμπειρίας οφείλουν να συμμορφώνονται προς τις a priori μορφές της ανθρώπινης γνωσιακής ικανότητας, καθίσταται δυνατή η ύπαρξη αναγκαίων και καθολικών συνθετικών κρίσεων που δεν περιγράφουν τα πράγματα καθαυτά, αλλά αντανakλούν τους όρους υπό τους οποίους κάθε αντικείμενο μπορεί να γίνει αντικείμενο ανθρώπινης εμπειρίας.

1.2.1.3. Η δομή του υπερβατολογικού υποκειμένου.

Η δυνατότητα των συνθετικών a priori κρίσεων θεμελιώνεται στο γεγονός ότι απηχούν την ιδιαίτερη δομή της γνωσιακής μας ικανότητας. Αν οι αναγκαίες και καθολικές αρχές της γνώσης δεν προέρχονται από την εμπειρία, τότε θα πρέπει να αναζητήσουμε την πηγή τους στο ίδιο το γνωρίζον υποκείμενο. Αυτό ακριβώς αποτελεί το αντικείμενο της υπερβατολογικής⁵ διερεύνησης του Καντ. Σκοπός της δεν είναι να περιγράψει εμπειρικά τη λειτουργία της ανθρώπινης ψυχής, αλλά να χαρτογραφήσει τις a priori γνωσιακές δυνάμεις που καθιστούν δυνατή κάθε εμπειρία και κάθε έγκυρη γνώση. Με άλλα λόγια, η ΚΚΛ συνιστά ταυτόχρονα και μια ιδιότυπη ορθολογική ψυχολογία, η οποία επιδιώκει να αναδείξει την εσωτερική αρχιτεκτονική του υπερβατολογικού υποκειμένου.

Ο Καντ διακρίνει μια σειρά από γνωσιακές δυνάμεις που συνεργάζονται για τη συγκρότηση της ανθρώπινης γνώσης και συνιστούν, ακριβώς τη δομή του υπερβατολογικού υποκειμένου. Οι σημαντικότερες από αυτές είναι η αισθητικότητα (Sinnlichkeit), η διάνοια (Verstand), η φαντασία (Einbildungskraft), η κριτική δύναμη (Urteilkraft) και ο Λόγος (Vernunft). Η διάκριση αυτή συνιστά μια υπερβατολογική ανάλυση, των διαφορετικών λειτουργιών που επιτελούνται κατά τη διαδικασία της εμπειρικής γνώσης. Κάθε μία από αυτές τις γνωσιακές δυνάμεις επιτελεί έναν ιδιαίτερο ρόλο και μόνο η συνεργασία τους καθιστά δυνατή την εμπειρία και, κατ' επέκταση, την εμπειρική γνώση.

Αισθητικότητα

Μία από τις βασικές γνωσιακές δυνάμεις του υπερβατολογικού υποκειμένου είναι η αισθητικότητα. Πρόκειται για την ικανότητα μέσω της οποίας τα αντικείμενα

⁵ Ο όρος υπερβατολογικός/ή/ό στον Καντ, αναφέρεται στις συνθήκες δυνατότητας της γνώσης. Δεν θα πρέπει να συγχέεται με τον όρο «υπερβατικός/ή/ο», ο οποίος αναφέρεται σε κάτι που υπερβαίνει την εμπειρία.

δίνονται στη συνείδησή μας και καθίστανται αντικείμενα άμεσης εποπτείας. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Καντ: «Η ικανότητα (Rezeptivität = δεκτικότητα) να προσλαμβάνουμε παραστάσεις ανάλογα με το πώς πάσχουμε από τα αντικείμενα ονομάζεται αισθητικότητα. Δεδομένα λοιπόν μάς είναι τα αντικείμενα μέσω της αισθητικότητας και μόνον αυτή μάς προσπορίζει εποπτείες» (ΚΚΛ Β33).

Ωστόσο, η αισθητικότητα δεν λειτουργεί ως ένας ουδέτερος καθρέφτης της πραγματικότητας. Οι παραστάσεις που μας παρέχει δεν αποτελούν απλές αντιγραφές των αντικειμένων, αλλά διαμορφώνονται σύμφωνα με τη δική της a priori δομή. Η εμπειρική εποπτεία διαθέτει πάντοτε δύο στοιχεία: μια ύλη, η οποία προέρχεται από τον τρόπο με τον οποίο τα αντικείμενα επηρεάζουν τις αισθήσεις μας (το «πολλαπλό της εμπειρίας»), και μια μορφή, η οποία δεν προέρχεται από τα ίδια τα αντικείμενα αλλά από τη δομή της εποπτειακής ικανότητας του υποκειμένου. Ενώ η ύλη της εμπειρίας δεν μπορεί να γίνει γνωστή a priori, η μορφή της αισθητικότητας προηγείται λογικά κάθε εμπειρίας και μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο υπερβατολογικής διερεύνησης.

Μέσω μιας διαδικασίας αφαίρεσης από κάθε εμπειρικό περιεχόμενο, ο Καντ υποστηρίζει ότι μπορούμε να εντοπίσουμε τις δύο καθαρές μορφές της αισθητικότητας: τον χώρο και τον χρόνο. Ο χώρος αποτελεί την καθαρή μορφή της εξωτερικής εποπτείας, ενώ ο χρόνος την καθαρή μορφή της εσωτερικής εποπτείας. Κάθε δυνατή εμπειρία οργανώνεται αναγκαία σύμφωνα με αυτές τις δύο a priori μορφές, οι οποίες δεν προέρχονται από την εμπειρία, αλλά αποτελούν προϋποθέσεις της δυνατότητάς της. Η θεώρηση αυτή οδηγεί στη διάκριση μεταξύ φαινομένων και πραγμάτων καθ' εαυτά (νοουμένων), δηλαδή στο φιλοσοφικό πλαίσιο που ονομάζουμε υπερβατολογικό ιδεαλισμό και στο οποίο θα αναφερθούμε στην αμέσως επόμενη ενότητα.

Διάνοια

Μία ακόμη βασική γνωσιακή δύναμη του υπερβατολογικού υποκειμένου είναι η διάνοια (Verstand). Αν η αισθητικότητα είναι η ικανότητα μέσω της οποίας τα αντικείμενα μάς δίνονται παθητικά, η διάνοια είναι η ικανότητα μέσω της οποίας τα αντικείμενα αυτά νοούνται ενεργητικά. Η συνέργειά τους είναι αναγκαία: «Ο νους [η διάνοια] δεν έχει τη δυνατότητα να εποπτεύσει κάτι και οι αισθήσεις δεν έχουν τη δυνατότητα να νοήσουν κάτι. Μόνο από την ένωσή τους μπορεί να εκπηγάσει γνώση» (ΚΚΛ Β75). Η γνώση, επομένως, δεν αποτελεί προϊόν ούτε της αισθητικότητας ούτε της διάνοιας μεμονωμένα, αλλά της συνεργασίας των δύο αυτών γνωσιακών δυνάμεων. Η λειτουργία της διάνοιας συνίσταται στη σύνθεση του πολλαπλού που παρέχει η αισθητικότητα μέσω καθαρών εννοιών. Ενώ η αισθητικότητα μάς προσφέρει εποπτείες, η διάνοια μάς παρέχει έννοιες, μέσω των οποίων καθίσταται δυνατή η οργάνωση των αντικειμένων της εμπειρίας και συνεπώς η κατανόησή τους. Η θεμελιώδης δραστηριότητά της είναι η σύνθεση, δηλαδή η αυτενεργής ενοποίηση του πολλαπλού της εποπτείας σε μια ενιαία παράσταση. Χωρίς αυτή τη συνθετική

λειτουργία, οι αισθητηριακές παραστάσεις θα παρέμεναν ένα άμορφο και ασύνδετο πλήθος εντυπώσεων.

Οι καθαρές έννοιες μέσω των οποίων επιτελείται αυτή η σύνθεση είναι οι περίφημες κατηγορίες της διάνοιας. Οι κατηγορίες ονομάζονται καθαρές έννοιες καθότι δεν προέρχονται από την εμπειρία, αλλά αποτελούν a priori εννοιολογικές μορφές που ανήκουν στην ίδια τη δομή της διάνοιας και καθιστούν δυνατή κάθε εμπειρική γνώση. Ο Καντ θεωρεί ότι τις παράγει συστηματικά από τις λογικές μορφές των κρίσεων⁶ και τις ταξινομεί σε τέσσερις ομάδες, καθεμία από τις οποίες περιλαμβάνει τρεις επιμέρους κατηγορίες.

Του Ποσού (Quantität)	Του Ποιού (Qualität)	Της Αναφοράς / Σχέσης (Relation)	Του Τρόπου (Modalität)
Ενότητα (Einheit)	Πραγματικότητα (Realität)	Ενύπαρξη και Αυθυπαρξία (Ουσία και Συμβεβηκός) (Inhärenz und Subsistenz / substantia et accidens)	Δυνατότητα – Αδυνατότητα (Möglichkeit – Unmöglichkeit)
Πολλαπλότητα (Vielheit)	Άρνηση (Negation)	Αιτιότητα και Εξάρτηση (Αίτιο και Αποτέλεσμα) (Kausalität und Dependenz / Ursache und Wirkung)	Ύπαρξη – Μη ύπαρξη (Dasein – Nichtsein)
Ολότητα (Allheit)	Περιορισμός (Limitation)	Κοινωνία / Αλληλεπίδραση (Gemeinschaft / Wechselwirkung)	Αναγκαιότητα – Συμπτωματικότητα (Notwendigkeit – Zufälligkeit)

Οι κατηγορίες δεν περιγράφουν ιδιότητες των πραγμάτων καθ' εαυτά, αλλά εκφράζουν τους αναγκαίους όρους υπό τους οποίους κάθε αντικείμενο μπορεί να καταστεί αντικείμενο εμπειρικής γνώσης. Έτσι, για παράδειγμα, η αιτιότητα δεν αντλείται από την επαναλαμβανόμενη παρατήρηση γεγονότων, αλλά αποτελεί a priori κατηγορία της διάνοιας μέσω της οποίας οργανώνουμε τα φαινόμενα ως σχέσεις αιτίου και αποτελέσματος. Δεν αντλούμαι την έννοια της αιτιότητας από την εμπειρία, αντίστροφα η έννοια της αιτιότητας οργανώνει εξ αρχής την εμπειρία μας.

Η λειτουργία των κατηγοριών προϋποθέτει πάντοτε την εφαρμογή τους στο πολλαπλό της εμπειρίας. Χωρίς το εμπειρικό υλικό που παρέχει η αισθητικότητα, οι κατηγορίες παραμένουν κενές· χωρίς τις κατηγορίες της διάνοιας, όμως, οι εποπτείες παραμένουν ασύνδετες κι εν τέλει ακατάληπτες. Η αμοιβαία αυτή εξάρτηση αποτυπώνεται στη διάσημη διατύπωση του Καντ: «Εννοήματα [έννοιες] χωρίς περιεχόμενο είναι κενά[ές], εποπτείες χωρίς έννοιες είναι τυφλές» (ΚΚΛ Β75).

⁶ Αυτό που ονομάζει υπερβατολογική παραγωγή των κατηγοριών.

Φαντασία

Ο Καντ ορίζει την φαντασία ως την «ικανότητα [που έχουμε] να σχηματίζουμε την παράσταση ενός αντικειμένου στην εποπτεία μας και χωρίς να είναι το ίδιο παρόν» (ΚΚΛ Β 151). Είναι η «γέφυρα» μεταξύ της αισθητικότητας και της νόησης, επιτρέποντας τη δημιουργία μιας συνεκτικής εμπειρίας.

Διακρίνει μεταξύ της αναπλαστικής (Reproduktive) και της δημιουργικής (Produktive) φαντασίας. Η πρώτη λειτουργεί εμπειρικά, ανακαλώντας στη μνήμη προηγούμενες παραστάσεις μέσω των νόμων του συνειρμού. Αντίθετα, η αναπλαστική φαντασία αποτελεί *a priori* γνωσιακή δύναμη και διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση της ίδιας της εμπειρίας. Λειτουργεί ως διαμεσολαβητική δύναμη ανάμεσα στην αισθητικότητα και τη διάνοια. Εξαιτίας της ετερογένειάς τους, η σύνθεση των καθαρών εννοιών και των εποπτειών χρειάζεται έναν διαμεσολαβητικό όρο, ο οποίος διαθέτει κοινά χαρακτηριστικά τόσο με τις κατηγορίες όσο και με τις εποπτείες. Τον διαμεσολαβητικό αυτό ρόλο διαδραματίζει το σχήμα (Schema), το οποίο παρέχεται από την φαντασία: «Η σύνθεση εν γένει [...] είναι το απλό αποτέλεσμα της ικανότητας της φαντασίας, μιας τυφλής, μολονότι απαραίτητης λειτουργίας της ψυχής, που χωρίς αυτήν δε θα είχαμε καθόλου γνώση, αλλά και που σπάνια μας είναι συνειδητή» (ΚΚΛ Α 78 / Β 103).

Κριτική δύναμη

Η κριτική δύναμη είναι η γνωσιακή ικανότητα που μεσολαβεί ανάμεσα στη διάνοια και στις επιμέρους εμπειρικές περιπτώσεις, επιτρέποντας την υπαγωγή των τελευταίων στις καθολικές έννοιες και κατηγορίες. «Όταν ο νους [η διάνοια] εν γένει χαρακτηρίζεται ως η ικανότητα για κανόνες, τότε η κριτική ικανότητα είναι εκείνη η οποία ενεργεί την υπαγωγή σε κανόνες, δηλ. κρίνει αν κάτι υπάγεται σ' έναν δεδομένο κανόνα (*casus datae legis* = περίπτωση δεδομένου κανόνα) ή δεν υπάγεται» (ΚΚΛ Α132/Β171)

Λόγος

Η ανώτερη γνωσιακή δύναμη του υπερβατολογικού υποκειμένου είναι ο Λόγος. Ενώ η διάνοια παρέχει κατηγορίες για τη συγκρότηση της εμπειρίας, ο λόγος επιδιώκει την ενοποίηση των γνώσεων της διάνοιας υπό ολοένα γενικότερες αρχές και αναζητεί το απολύτως απροϋπόθετο θεμέλιο κάθε γνώσης. Με αυτή την έννοια, παράγει τις λεγόμενες ιδέες του καθαρού λόγου –την ψυχή, τον κόσμο ως όλον και τον Θεό– οι οποίες δεν αντιστοιχούν σε αντικείμενα δυνατής εμπειρίας και, επομένως, δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενα εμπειρικής γνώσης. Ωστόσο, οι ιδέες αυτές επιτελούν σημαντική ρυθμιστική λειτουργία, καθώς κατευθύνουν τη διάνοια προς τη συστηματική ενότητα και την ολοκλήρωση της γνώσης.

1.2.1.4. Υπερβατολογικός Ιδεαλισμός.

Η κοπερνίκεια στροφή και η συνακόλουθη κατασκευαστική σκοπιά για τη γνώση οδηγούν αναπόφευκτα στο φιλοσοφικό πλαίσιο που ονομάζουμε υπερβατολογικό ιδεαλισμό και προϋποθέτει ως βασική διάκριση αυτή μεταξύ φαινομένων και νοουμένων ή πραγμάτων καθ' εαυτά. Σύμφωνα με αυτήν, ο χώρος και ο χρόνος, καθώς και οι κατηγορίες της διάνοιας, δεν αποτελούν ιδιότητες των ίδιων των αντικειμένων, αλλά *a priori* μορφές της ανθρώπινης γνωσιακής ικανότητας. Επομένως, ό,τι γνωρίζουμε δεν είναι τα πράγματα όπως υπάρχουν ανεξάρτητα από τη γνωσιακή μας ικανότητα, αλλά τα πράγματα όπως εμφανίζονται μέσα από τις μορφές της αισθητικότητας και της διάνοιας. Τα αντικείμενα της εμπειρίας είναι, συνεπώς, φαινόμενα και όχι πράγματα καθ' εαυτά.

Η θέση αυτή δεν συνεπάγεται ότι ο εξωτερικός κόσμος είναι ψευδαίσθηση ή δημιούργημα της συνείδησης. Ο ίδιος ο Καντ αντιπαραθέτει τον υπερβατολογικό ιδεαλισμό του προς τον εμπειρικό ιδεαλισμό του Μπέρκλεϊ, ονομάζοντας τη θέση του εμπειρικό ρεαλισμό. Υπάρχουν πραγματικά αντικείμενα της εμπειρίας, αλλά αυτά είναι αναγκαία προσπελάσιμα μόνο υπό τους όρους που επιβάλλει η δομή της γνωσιακής μας ικανότητας. Αντίθετα, τα πράγματα καθ' εαυτά (νοούμενα) δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο γνώσης. Μπορούν μόνο να νοηθούν ως λογική προϋπόθεση των φαινομένων, χωρίς να είναι δυνατή οποιαδήποτε εμπειρική ή μεταφυσική γνώση γι' αυτά.

Συνοψίζοντας, η καντιανή γνωσιολογία μπορεί να κατανοηθεί ως μια απόπειρα σύνθεσης του ορθολογισμού και του εμπειρισμού, σε συνδυασμό με μια προσπάθεια φιλοσοφικής θεμελίωσης των καθιερωμένων επιστημών της εποχής του, δηλαδή της νευτώνειας μηχανικής και της ευκλείδειας γεωμετρίας. Από τη μία πλευρά, ο Καντ αποδέχεται την εμπειριστική θέση ότι η γνώση αρχίζει με την εμπειρία: «Ότι κάθε γνώση μας αρχίζει με την εμπειρία, αυτό δεν επιδέχεται καμιά αμφιβολία [...] από την άποψη του χρόνου, δεν έχουμε καμιά γνώση μέσα μας που να προηγείται από την εμπειρία· όλες αρχίζουν με αυτήν» (ΚΚΛ Β1). Από την άλλη πλευρά, υιοθετεί τη βασική ρασιοναλιστική ιδέα ότι η εμπειρία δεν αρκεί από μόνη της για να θεμελιώσει τη γνώση, προσθέτοντας αμέσως ότι «αν και κάθε γνώση μας πρωταρχίζει με την εμπειρία, αυτό δε σημαίνει ότι και καθεμιά πηγάζει από την εμπειρία» (ΚΚΛ Β1). Η εμπειρία παρέχει το περιεχόμενο της γνώσης, ενώ οι *a priori* μορφές της αισθητικότητας και οι κατηγορίες της διάνοιας προσδίδουν σε αυτή την αναγκαία δομή της. Υπό αυτή την έννοια, οι θεμελιώδεις αρχές της νευτώνειας μηχανικής, τα αξιώματα της ευκλείδειας γεωμετρίας και οι προτάσεις της αριθμητικής συνιστούν συνθετικές *a priori* κρίσεις και αντανakλούν τη δομή του ίδιου του υπερβατολογικού υποκειμένου. Δεν περιγράφουν τα πράγματα καθ' εαυτά, αλλά απηχούν τους αναγκαίους όρους, υπό τους οποίους κάθε αντικείμενο μπορεί να καταστεί αντικείμενο εμπειρίας.